

УДК 354 "552/603 pp."

Сацький П. В.

доцент ДВНЗ КНЕУ імені Вадима Гетьмана

Статус хана (кагана) і "народу" в державно-правовій системі Тюркських держав VI-VIII ст.

В статті розглядається проблема інституційного забезпечення влади хана над народом в Тюркському каганаті. З метою аналізу проблеми автором за матеріалами пам'ятників ранньосередньовічної рунічної писемності досліджується зміст понять хан (каган) і народ у ранньосередньовічних тюрків, виходячи із результатів аналізу ключових понять, автором окреслено взаємний статус хана і народу в державі.

Також у статті досліджується поетапне становлення державності у ранньосередньовічних тюрків і аналізується зміст державотворчого процесу, його характеристика. *Ключові слова:* хан, "народ", бек, племінний союз (Ель), дружина.

Сацький П. В. Статус хана (кагана) и "народа" в государственной-правовой системе Тюркских государств VI-VIII ст.

В статье рассматривается проблема институционального обеспечения власти хана над народом в Тюркском каганате. С целью анализа проблемы автором по материалам памятников раннесредневековой рунической письменности исследуется содержание понятий хан (каган) и народ у древних тюрков, исходя из результатов анализа ключевых понятий, автором обозначены взаимный статус хана и народа в государстве.

Также в статье исследуется поэтапное становление государственности у древних тюрков и анализируется содержание процесса государственного строительства, его характеристика.

Ключевые слова: хан, "народ", бек, племенной союз (Эль), дружина.

Satsky P. The status of khan (kagan) and "people" in the state-law system of Turkic states in VI-VIII centuries

The problem of institutional power providing of khan above people in Turkic Khanate is examined in this article. With the aim of analyze the problems using monument materials of ancient Turkic Rune written language the author investigates the maintenance of concepts "khan" (kagan) and "people" among old Turkic. According to the results of key concepts analysis the author outlines mutual status of khan and people in the state.

The stage-by-stage old Turkic becoming of the statehood and maintenance of state-creation process and its description is also analyzed in this article.

Keywords: khan, "people", bekh, tribal union (Ale), military detachment (druszyna).

Тюркський каганат (552-603 pp.) і держави-його наступники були унікальними державними утвореннями, які яскраво характеризувало особливості ранньосередньовічної кочової державності. Оскільки кочові державні утворення не були тривкими і за короткий час формувалися й руйнувалися, то дослідження процесу їх становлення і функціонування дає змогу цілісно аналізувати логіку виникнення держави, еволюції державного організму і, зрештою, передумови його занепаду. Крім того, дослідження Тюркської державності на етапі раннього середньовіччя відкриває можливості розуміння логіки інституційного забезпечення відносин між вищою державною владою і суспільством. Тому, досліджуючи державну систему тюркських каганатів, слід розглянути такі питання як походження влади кагана та її

інституційне забезпечення, проаналізувати поняття "народ" у його інтерпретації джерелами ранньосередньовічних тюрків, а також відносини між каганом і "народом", їх зміст і межі влади кагана над народом.

Проблематику взаємного соціального статусу кагана і "народу", а також реконструкції соціального механізму прийняття державно управлінських рішень в тюркських каганатах досліджували ряд російських вчених дореволюційного [3; 9] і радянського періоду [7; 1; 2], а також на сучасному етапі [6]. Тюркському каганату значну увагу було присвячено також казахськими [4; 5] вченими та західноєвропейськими [12]. Проте, не зважаючи на ряд фундаментальних досліджень, залишається відкритим питання походження і структури системи взаємного зв'язку між владою кагана над підвладним йому суспільством. Окремо слід виділити дослідників номадизму як явища [11; 8], котрі згрупували характерні для кочових спільнот в цілому особливості, звертаючи увагу, зокрема і на тюркські племена на ранньому етапі їх державницького оформлення. Водночас, проблему інституційних відносин кагана і "народу" не було досліджено як окреме цілісне явище, із характерними особливостями для динамічних номадичних спільнот.

Основними джерелами, які нам дають інформацію про характер тюркської державності, є стели із рунічними написами. Стели мають велике змістове навантаження і є увічненням пам'яті державних особистостей і містять вказівки живим нащадкам. На значення стели як вказівки іще живим за життя меморіанта прямо вказує стела Кюль-Тегіна, в якій всі підлеглі кагана закликаються слухати його слова, вибиті в камені на віки, і брати їх до керування своїми діями [7, с. 35].

Матеріали єнісейських рунічних написів нам чітко виділяють такі соціальні одиниці як держава-народ-дружина-сім'я і серед тих елементів держава була вершиною організації соціальної піраміди. Зі змісту напису стели випливає, що всі соціальні одиниці нижчого порядку підпорядковуються служінню державі, на чолі якої стоїть каган (хан) [5, с. 68]. Відразу слід звернути увагу, що у ранньосередньовічних тюрків поняття хан і каган є тотожними, на що нам на основі філологічного аналізу вказує радянський дослідник-тюрколог А.Берштам [2, с. 99].

Починати дослідження взаємного статусу хана і народу слід із розкриття питання співвідношення між поняттями хан і держава, а саме, чи уособлював хан державу. Необхідно зазначити, що рунічні тексти завжди чітко розмежовують відносини підданих із ханом і сімейні відносини. Тому виключається наявність системи державної влади на основі сімейних

патріархальних відносин. Отже, відносини хана із його підданими могли носити васальний або патронатний характер.

Соціальний статус хана (кагана) нам висвітлює стела із написом, присвяченим Кюль-Тегіну. Її текст розкриває політичну структуру тюркської держави. У промові від імені Кюль-Тегіна його звернення здійснюється до "молодших родичів", далі йдуть союзні племена і народи, потім воєначальники і приказні (буюруки) [7, с. 33]. Отже, хан (каган) виділяє чотириступінчасту структуру державного устрою: його безпосередня опора-власна сім'я і начальники, через яких він здійснював управління дружиною, та об'єкт управління-підвладні племена і народи. Сам же каган, як вказує нам текст стели, із своєю сім'єю та дружиною і почетом уособлював державу. Про те, що об'єктом управління кагана були підвладні йому народи свідчить подальша вказівка на народи, сусідні із його володіннями, очевидно, союзні каганові, які він упокорив і підпорядкував своєму політичному впливові [7, с. 34].

Вартим уваги є поділ ханом народів на союзні, до яких, власне, і адресовано звернення, і упокорені, які є об'єктом владарювання і їх не стосується звернення кагана, оскільки вони мають просто приймати його волю, а не повчання. І тут ми зустрічаємо цікаву інформацію про місцевість (Отюкенську чернь), яка була підходящим місцем для створення племінного союзу [7, с. 34]. Отже, дану місцевість ми можемо розуміти як таку, що створює економічні підвалини для формування союзу, даючи змогу каганові накопичувати необхідні ресурси. Наголошується, що переміщення народу із Отюкенської черні має наслідком його страждання і загибель, головною причиною якого стало потрапляння тюрків під владу народу табгач (китайців) [7, с. 35]. Тобто, племінний союз формувався навколо племені, підвладного каганові, яке становило його політичну й соціальну опору й складалося за принципом етнічної спорідненості, із тюрків [7, с. 36].

Водночас, слід відзначити, що текст стели вказує нам про переміщення частини тюрків із Отюкенської черні ближче до кордонів табгач з метою отримання більшої данини. Очевидним є, що тут йдеться про дезінтеграцію племінного союзу тюрків, сепаратистські настрої в ньому і, як наслідок, втрата суверенітету та потрапляння в залежність від китайців. З іншого боку, головною причиною розпаду племінного союзу вказується "сварка молодших і старших братів" та "озброєння народу проти правителів" [7, с. 36-37]. Тобто, головною проблемою кагана було збереження родинної цілісності між його нащадками, які становили владну верхівку в державі, а також ієрархічно-вікового принципу в процесі функціонування її інституцій. Важливе місце у

забезпеченні функціонування держави належало вірності народів, які входили до племінного союзу, як каганові так і своїм безпосереднім правителям. В утриманні тієї підпорядкованості й полягала вправність кагана.

Сім'я кагана складала його опору, вочевидь, із неї формувалась основа його дружини та набирались адміністративні кадри, вона ж і була основою племінного союзу, оскільки кожен із родичів кагана (чи володаря нижчого порядку, наприклад, бека) мав можливість набирати власну дружину і формувати свій народ. Про це нам свідчить вказівка у стела Кюль-Тегіна про володіння народами родичів кагана, зокрема, дядьком меморіанта над народом ізгилів, який збунтувався проти нього [7, с. 42].

Тому важливим фактором стабільного функціонування державного організму в Тюркській державі була система престолоспадкування, яка, за свідченням стели Кюль-Тегіна, часто носила горизонтальний характер, тобто, влада хана передавалась від старшого брата молодшому. Дана система виявила свою неефективність і привела до міжусобиць в каганаті [9, с. 22; 7, с. 36-37]. І відсутність чіткої родової ієрархії, підпорядкування молодших старшим текст на стелі Кюль-Тегіна подає як прояви занепаду державності [9, с. 22]. Власне, цим і пояснюється фрагмент, в якому йдеться про виступ молодших братів проти старших. Очевидно, що повноту влади в племінному союзі успадковував старший брат, а молодші мали йому служити, оскільки альтернативи у вигляді заснування власного племінного союзу у них не було і мови не могло бути про їх відокремлення від каганату. Адже самі стели вказують, що розкол каганату на окремі племінні союзи є його крахом і всіляким проявам сепаратизму здійснювалась жорстока протидія. Китайські джерела нам вказують, що спадкування престолу часто відбувалося від старшого брата до молодшого [3, с. 233]. Альтернативою служінню молодших братів старшим було лише очолити підкорений племінний союз. Відповідна практика здійснювалась тюрками і вона стимулювала Тюркський каганат до експансії проти інших племен та регулярних походів. Фактично, успішні завоювання інших племен, усунення їх правителів та встановлення влади над підкореними племенами молодших родичів кагана мали знімати напругу в державі, пов'язану із питанням престолоспадкування.

Н.Бічурін, передаючи зміст китайських літописів про тюрків, говорить про формування тюркського племінного союзу в Алтайських горах і визнання ним свого васалітету щодо племінного союзу жужан. Тюркський народ подається як рід, який походить від тотемного предка і той предок сформував свій рід у горах та визнав себе вассалом жужанів [3, с. 221]. Як бачимо, тюрки почали

формувати свій племінний союз із ватаги (дружини), яка контролювалась одним родом і контролювала майстрів-ковалів Алтая. Свідчення Н.Бічуріна спростовує поширену позицію щодо наявності у царській родині звичного для рядових кочовиків способу спадкування, від батька молодшому синові. Оскільки каган ніс відповідальність не лише за особисте майно свого дому то і до участі у забезпеченні функціонування державності він мав залучати увесь свій рід, усіх нащадків [3, с. 222], молодший же син в родині рядового тюрка спадкував лише господарство свого батька тоді як старші мали на момент відкриття спадщини заснувати власне. І, поряд із тим, знову зустрічаємо вказівку на боротьбу між горизонтальною і вертикальною системами престолонаслідування у тюрків, зокрема, встановлення на престол молодшого брата померлого хана замість його сина подається як нетрадиційний крок [3, с. 228, 233]. Водночас, зустрічаємо згадку про виборність хана із числа синів померлого [3, с. 235].

Цікавою є згадка в стелі, присвяченій Кюль-Тегіну, про "родових правителів", яких не мали "голубі тюрки" коли їх очолили міфічні кагани [7, с. 36]. Під цими родовими правителями, вочевидь, слід розуміти спадкових правителів, династії, до цього веде В.Радлов, яким було здійснено переклад тексту пам'ятника Кюль-Тегіну більш наближено до понятійного апарату російської мови. Поряд із "родовими правителями" згадується відсутність "пана", вочевидь, мається на увазі кагана. Отже, відсутність родових правителів необхідно розуміти як відсутність родоплемінних союзів, об'єднаних навколо влади кагана. Тому маємо підстави припустити, що формування родоплемінних утворень відбувалося за ініціативою знизу і впливало із процесу формування общини, найвищою формою якої слід вважати "народ". Але саме народом община могла стати за умови здобуття нею статусу суб'єкта міжнародних відносин, що було можливим за умови встановлення над нею влади кагана. Поява каганів і державної влади, як виявляє дослідник А.Бернштам, була у свідомості ранньосередньовічних тюрків наслідком конфлікту людей із небом. Отже, відсутність гармонії із природою має наслідком нестачу ресурсів і, відповідно, війни між народами і племенами, які потребують належної організації й дисципліни [2, с. 107].

Значення общини у кочовиків досить детально розглянув дослідник кочового скотарства А.Хазанов і він звернув увагу, що община у номадів відігравала здебільшого господарську роль. Так, він звертає увагу, що у номадів було чітко оформлено право приватної власності на табуни худоби, але не було оформлено право приватної власності на пасовища [11, с. 223]. Кочовий спосіб

ведення господарства мав наслідком, що приватна власність на пасовища просто суперечила основам господарського життя кочовиків, оскільки вони не могли перебувати на одному пасовищі, а мали регулярно переміщуватись. Вочевидь, община регламентувала між сімейні відносини у питанні використання пасовищ і водопоїв. Можемо припустити, що саме на общину покладались обов'язки забезпечувати дотримання умов спадкування майна і прав померлого, а тому община мала на собі також функцію регламентування шлюбно-сімейних відносин. Не дарма тюркська знать взяла за основу облаштування власної системи управління сімейні відносини, які були основою забезпечення ефективного функціонування економіки через регламентування власності на основне майно кочовиків, табуни, і право ним розпоряджатися.

Отже, община була інструментом забезпечення відповідальності за засоби виробництва кочовиків, у тому числі й тюрків і, фактично, завдяки общині сімейні відносини набули ключового значення у системі соціальних відносин. Община лягла в основу формування народів, на основі яких, під впливом бойових дружин, виникла політична категорія – племінний союз. У даному контексті слід зазначити дослідження С.Толстовим соціальної термінології ранньосередньовічних тюрків, у якому ним відзначається характерна особливість для тюркських і монгольських кочових племен – наявність племінної дружини. Та дружина мала захищати стоянку свого племені [10, с. 75-76], очевидно, від зазіхань інших племен та нападів, які могли виходити із прагнення ханом створити племінний союз. Так, зокрема, В.Бартольд приходить до висновку, що кочовики не схильні до державного об'єднання і роблять це неохоче, винятково у екстремальних умовах. Хан здійснює їх об'єднання в ході запеклої боротьби [1, с. 22-23]. Також і Хазанов приходить до висновку, що об'єднання кочовиків не має під собою економічного підґрунтя, оскільки вони можуть здійснювати свою господарську діяльність в рамках нуклеарної сім'ї.

Отже, ханом за допомогою дружини здійснювалось об'єднання народів і племен, тому поняття хан в тюркських текстах вживається поряд із поняттям "збирач племен" [2, с. 100]. Народ міг потрапити під управління родича кагана, про що нам говорить стела Кюль-Тегіна [7, с. 38], який призначався шадом над тим народом. То ж, фактично, на основі того народу шад міг формувати власну дружину і скласти одну із основ державності. Вірні ж ханові (каганові) глави народів від нього могли отримувати різні звання, наприклад, бекське достоїнство [6, с. 68] і обіймати посади в державі [6, с. 30]. Також, в тексті

стели Кюль-Тегіна згадується власний народ меморіанта – токуз-огузів, який проти нього збунтувався [7, с. 42].

Практику встановлення на чолі підкорених племен власних родичів та походів із метою усунення проблеми престолоспадкування молодших родичів нам також характеризують тюркські стели. Не може не звернути увагу на себе зазначена в них мета військових походів тюркських каганів проти ворожих їм племен, а саме "забрати племінні союзи у тих хто їх мають" і "забрати каганів у тих хто їх мають" [7, с. 38]. Безумовно, тут слід розуміти підкорення "народів" під владу тюркського кагана. Але звертає на себе увагу питання розділення понять "племінний союз" і "каган". Аналіз даних понять варто розпочати від розуміння поняття каган і племінний союз у самих тюрків. Так, стела нам вказує, що тюркський племінний союз розпочав формувати каган, відповідно, у тюрків об'єднання споріднених племен відбувалося традиційно навколо кагана, що спирався на його дружину. І приклад цього нам засвідчує фрагмент із тексту стели Кюль-Тегіна, в якому описується процес формування тюркського каганату за етапами.

Тюркський племінний союз, як нам свідчить пам'ятник Кюль-Тегіну, формувалася із дружини, котра не завжди була пов'язаною із родоплемінними утвореннями, що мали складати каганат. Так, у фрагменті де йдеться про створення Тюркського каганату, його зародження починається із дружини в "17 мужів" навколо особистості-засновника, згодом дружина зростає до "70 мужів" і коли дружина зросла до 700 мужів, вона взяла під свій патронат народ і лідер дружини, майбутній каган, заклав основи державного устрою [7, с. 37]. Фактично, сформувалось військово-політичне утворення, яке підкорювало тюркські племена і збирало їх у свій племінний союз [7, с. 38-39]. В тексті пам'ятника Тоньюкукові вказані дружинники згадуються як рештки тюркської державності у період смути і китайського підкорення і вони склали її основу, будучи воїнами [7, с. 65]. Оскільки ті воїни не мали власної державності й соціальної основи, будучи "серед дерев і каміння" і очолювані "шадом" (лідером, вождем), то вони, фактично, були чимось на зразок розбійничої ватаги. Той шад і став згодом ханом, який сформував навколо своєї дружини племінний союз. Так, В.Радлов звертаючи увагу на проблему переходу тюрків від ковальства у горах Алтаю до кочового скотарства, говорить, що кочове скотарство і гірське ковальство не сумісні заняття, а тому тюрки не могли бути спочатку ковалями в Алтайських горах, а потім стати кочовими скотарями [1, с. 29-30]. На данному прикладі бачимо, що і контроль за ковальством в горах, і контроль за племенами кочових скотарів здійснювали ватаги дружинників на

чолі із ханом, які могли легко переходити до контролю за іншою формою господарської організації суспільства.

Суть формування племінного союзу полягала у призначенні ханом, користуючись військовою владою над підкореними народами, управителями над тими народами із числа їх родоплемінної еліти або родичів хана [9, с. 22]. І тут ми бачимо вже на етапі формування каганату процес вирішення проблеми взаємовідносин між родичами хана (кагана).

Вочевидь, мова іще не могла іти про питання спадкування престолу, оскільки державний організм лише перебував у процесі формування, а, отже, відбувається звичайний розподіл здобичі, яку в середовищі номадів могли становити лише табуни худоби. А так як племена-власники худоби мали здійснювати її випас, то вони також ставали здобиччю кагана і його дружини. Оскільки табуни і народ, який ними володів, були об'єктом неподільним, то до їх розподілу між учасниками походу не можливо було застосувати підхід, характерний для інших грабіжницьких спільнот, як, скажімо, вікінги, що брали здобич лише подільну. Тому винятково перебування в складі дружини могло для кожного її суб'єкта гарантувати його участь у використанні здобичі. Слід наголосити, що мова могла іти саме про використання здобичі, отамання від неї користі, а не володіння нею чи власність на неї, як це було характерно для грабіжницької здобичі вікінгів (власність на рабів у них мала інакший характер). Відповідно, цілісність дружини була гарантованою характером здобичі, яку ця дружина здобувала.

Тому виникає питання щодо розпорядження здобиччю і очевидно є відповідь, що її розпорядником міг бути лише глава дружини, який або на правах переможця, або, будучи поставлений ханом, розпоряджався ввіреним йому народом. Відповідно, для нас очевидним є характер відносин між ханом і народом, а саме, він носив характер патронату. Прикладом може служити інформація із фрагменту стели в якій звертає на себе увагу вказівка про владу над народом тюрешів тюрка, який був винним перед тюркським каганатом, не розуміючи свого блага [7, с. 38].

Тут слід розуміти, що тюреші були підвладними каганові тюркського походження із його дружиною (приказними людьми), який був близьким за походженням до тюркських каганів. Очевидно, за небажання визнати свій васалітет щодо тюркського каганату його було вбито і його приказних, очевидно, воєначальників та управлінців. Відповідно, маємо іще один приклад відгалуження тюркських знатних осіб для формування власних каганатів і автономного управління народами за умови визнання власного васалітету щодо

тюркського кагана. Тюркський каган мав повноваження також дарувати титули каганів тим кого він встановлював над підкореними народами і найвищою формою того було встановлення родових зв'язків із каганом.

Каган чи поставлений ним начальник над народом, концентруючи силові функції, мав повноваження розпоряджатися народом, в тому числі й переміщувати його, як нам вказує напис на стелі Кюль-Тегіна, а також написи на енісейських тюркських стелах. Одне із положень стели Кюль-Тегіна вказує на встановлення згори каганом володарів над народом на патронатних засадах, як і ряд інших свідчень, зокрема і про насильницькі переселення народів, зокрема, в Отюкенську чернь [7, с. 35, 39].

Отже, державна влада встановлювалась над народами, які складали тюркський етнос та інші, підкорені етноси, на засадах військового патронату і гарантом її функціонування була дружина кагана чи володаря іншого достоїнства. Сама влада кагана базувалась, як нам вказують джерела, на забезпеченні умов для раціонального використання ресурсів, про що свідчить ініціатива кагана в освоєнні Отюкенської черні і відзначення каганом як своєї заслуги то, що при нього бідний народ став заможним [7, с. 35]. Тому каган чи встановлена ним над підкореним народом особа мали чітку мотивацію для здійснення практично необмеженої влади над народом – турбота про його заможне існування, на що нам вказують й інші ранньотюркські пам'ятки [7, с. 35].

Саме турботою про належні умови господарювання для народу чи племінного союзу, як бачимо, і пояснювалась абсолютна влада кагана чи поставленого ним начальника. Начальник міг здійснювати всі необхідні дії відносно підвладного народу, а каган тюркської держави міг наділяти того начальника всіма повноваженнями і надавати йому достоїнство, як то бека чи навіть кагана. На владі беків (іноді вони ототожнювалися із поняттям каган), які стояли на чолі племен була побудована структура племінного союзу, беки ж, у свою чергу, підпорядковувались, кагану. Дана організація була схожою із мафіозною, оскільки родові відносини відігравали ключову роль як основа системи управляючого класу. Один рід-клан здійснював управління багатьма народами і до того роду приймалися за мафіозним принципом ті хто поділяли його філософію. Для решти суспільства родовий устрій був важливий у питанні спадкування [2, с. 106].

Беків радянська історіографія визначала як просто багатих людей і соціальна нерівність стимулювала народи до боротьби із ними [1, с. 23; 2, с. 110]. Але необхідно зважати, що бекство-це титул, присвоєний ханом за

відповідні заслуги. А.Хазанов говорить про наявність у тюрків спеціальних пасовищ і табунів, які потрібні були на випадок походу і розпоряджатись ними могли лише хани [11, с. 225]. Вочевидь, саме такі табуни і пасовища мали і беки. Тому розшарування відбувалось не майнове, а соціальне й адміністративне.

Але влада кагана над підкореними народами не могла бути тривалою, оскільки за своїм характером економіка номадів передбачала принципи автономізму, можливість для однієї сім'ї вести господарство цілком автономно. Отже, політична єдність на основі монополії кагана в питанні безпеки здійснення патронованими ним народами їх господарської діяльності не могла бути підкріпленою єдністю економічною. Тому володарі над підкореними народами, васальні каганові, здобуваючи економічну опору своєї силової влади, здобували і підвалини політичної самостійності від влади кагана.

Отже, в Тюркському каганаті ми можемо спостерігати широку господарську автономію общинних утворень, найвищою формою соціальної організації яких є "народ". Народ, у свою чергу перебував під політичною владою хана (кагана) чи підлеглих йому осіб, яких могло бути призначено як каганом, так і родоплемінну аристократію відповідного народу визнано зі сторони кагана на його чолі за умови визнання влади тюркського кагана. Родова і державна організація тюрків, як нам вказує напис Кюль-Тегіна, є, фактично, встановленням панування над тюркськими народами каганського роду за мафіозним принципом патрунування. Тому й напис підносить значення поняття "рід" [2, с. 107-108].

Влада ж самого кагана трималась на дружині, яка гарантувала всім підвладним народам безпеку їх пасовищ та стабільність господарської діяльності. Фактично, каганом завдяки створеній навколо його особи дружині і вдалося забезпечити собі владу над народами, що вели, здебільшого, не військовий, а господарський спосіб життя. Найвищою формою політичної організації ранніх тюрків був племінний союз, в який під владою хана було об'єднано всі підвладні йому народи і племена.

Дослідження основ державотворення ранніх тюрків відкриває широкі можливості для виявлення характеру функцій державної влади, оптимізації органів влади для більш ефективного виконання нею її функцій. Також, вивчення державотворчого процесу тюрків дає широкі можливості для вивчення досвіду оптимізації співіснування державної влади і місцевого самоврядування заради отримання високого економічного і організаційного ефекту.

Список використаних джерел

1. Бартольд В. В. Двенадцать лекций по истории турецких народов Средней Азии // Бартольд В. В. Сочинения – У 9 тт. – Т. 5: Работы по истории и филологии тюркских и монгольских народов. – М.: Издательство "Наука", 1968. – 759 с. – С. 19-192.
2. Бернштам А. Социально-экономический строй орхоно-енисейских тюрок VI-VIII. Восточно-тюркский каганат и кыркызы. – М.-Ленинград: Издательство Академии наук СССР, 1946. – 208 с.
3. Бичурин Н. Я. (Иакинф) Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. – У 3 тт. – Т. 1. – М.-Ленинград: Издательство Академии наук СССР, 1950. – 381 с.
4. Зуев Ю. А. Ранние тюрки: очерки истории и идеологии. – Алматы: "Дайк-Пресс", 2002. – 338 с.
5. Игибаев С. К. Образование тюркского каганата и его распад. – Усть-Коменогорск, 2004. – 116 с.
6. Кормушин И. В. Тюркские енисейские эпитафии. Грамматика. Текстология. – М.: Наука, 2008. – 342 с.
7. Малов С. Е. Памятники древнетюркской письменности. Тексты и исследования. – М.-Ленинград: Издательство Академии наук СССР, 1951. – 452 с.
8. Плетнева С. А. Кочевники Средневековья. Поиски исторических закономерностей. – М.: Издательство "Наука", 1982. – 189 с.
9. Радловъ В. В., Меліоранскій П. М. Сборникъ трудовъ орхонской экспедиціи. IV: Древне-тюркские памятники в Кошо-Цайдамѣ. – С-Пб, 1897. – 33 с.
10. Толстов С. П. К истории древнетюркской социальной терминологии // Вестник древней истории. – 1938. – №. 1. – 281 с. – С. 72-81.
11. Хазанов А. М. Кочевники и внешний мир. Изд. 3-е, доп. – Алматы: Дайк-Пресс, 2002. – 604 с.
12. Томзен Вильгельм Людвиг Дешифровка орхонских и енисейских надписей : [Пер. с фр.: "Déchiffrement des inscriptions de l'Orkhon et de l'Iénisséi. Notice préliminaire par Vilh. Thomsen"]. – Санкт-Петербург тип. Имп. Акад. наук, 1894. – 26 с.